

Ülemnõukogu – valguses ja varjus

Rein Ruutsoo (RiTo 24), Tallinna Ülikooli professor

Mitme tule vahel. Koostanud Lehte Hainsalu ja Rein Järlik. Tartu: Bookmill 2011.

Lehte Hainsalu (Sööt) ja Rein Järliku koostatud raamatu kohta võib öelda, et tegemist on äärmiselt tänuväärse ja praegu veel mitte päriselt hoomatava püsiväärtusega ettevõtmisega. Ajaloolaste tänu väärib iga saadik, kes on päästnud killu meie rahva ajaloost. Meie poliitilise mineviku parem mõistmine on oluline mitte ainult tunnetuslikust vaatenurgast, vaid sel on ka suur praktiline väärtus (ajalugu kui õpetaja?). Seega on tegemist rahvusliku varandusega, mille hooldamine (säilitamine, kogumine jne) peaks mahtuma rahvuslikku mäluoliitikasse. Sedalaadi talletustöö peaks olema osa riiklikust poliitikast, riiklike mäluprogrammide objekt.

Vastuhakk mäluoliitikale

Mõneti võib mõista, miks siiani on olnud mälestuste koondajate huvi keskmes küüditamise, sõjajärgsete aastate jms ajalugu. Neid aastaid mäletavate inimeste hulk on vähenenud väga kiiresti ja tuleb päästa, mis veel päästa annab. Ka 20. Augusti Klubist väljalangenuid on õige arvukalt. Kümmeaasta pärast saanuks see raamat juba poole õhem. Mis veel täpsemat ja ulatuslikumat talletamist väärib kui Eesti riikluse ajaloo pöörded!

Mitte kõik selles raamatus oma loo jutustada jõudnud ei kuulu 20. Augusti Klubisse. Kuid selle eest, et Jüri Raidla, Heido Vitsuri, Jaak Alliku, Artur Kuznetsovi ja teiste arutlused on jõudnud lugejani, tuleb kiita neid kõiki. Muidugi on panus autoriti olnud erinev. Kõrvuti väga põhjalike tagasivaadetega on ka mälukilluga piirdunud. Kõigil, kellel on midagi hinge taga või hinge peal, on olnud võimalus see ära rääkida. Ajalugu peab kõnelema mitmel häälel. Vahel tundub, et see polegi endastmõistetav. Nii nagu Eestis on peajoone ajalugu (selle olemasolu väidavad arvukad kaastööd teinud), näib vahel väärtustatavat just selle peajoone mälestusi. Mäluraamatute retsensioonides võib kohata koguni katseid liigitada meenutusi nn õigeiks ja vähem õigeiks.

Oleks äärmiselt ülekohtune kodanikualgatuse korras ligi 700 lehekülje paksuse raamatu koostajatele ette heita, et üks või teine kolleeg pole selles esindatud. Tean, et vähegi kaastöövalmite autorite kaasamisega nähti tõsiselt vaeva. Raamatu valmimisele kaasaaidanud ja mittepanustajaid on tollase identiteedi järgi keeruline täpselt liigitada. Tundub, et kaasalöömise ind on olnud väiksem Eesti Komitee vaateid kaitsnud saadikuil. Igatahes seni vaikijate leeri jäänud arvestades on kusagil ootamas veel vähemalt teise raamatu jagu mälestusi. Maksab olla optimist, pidades silmas sedagi, et väga paljud neist, näiteks Andres Ammas, Mart Laar jt, on olnud siis ja on ka nüüd väga viljakad kirjamehed. Mitte-eestlaste hääle peaaegu täielik puudumine mitte ainult selles raamatus, vaid memuaristikas üldse ähvardab aga kahjustada möödaniiku, lähiajaloo mõistmist laiemalt. Tean, et ka siin oli tegemist peaaegu ületamatute barjääridega. Inimeste motiivid, hirmud, ootused jms pole väiksema kaaluga kui käitumuslikud faktid (ingl *hard facts*). Eriti ilmne on see siis, kui mentaalsed seisundid moodustavad püsivaid käitumist kujundavaid konstellatsioone. Kuid sedalaadi motiive, arusaamu jms avavat teavet saab valdavalt ainult mälestustest. 20.

augustil sisuliselt Eesti iseseisvumise vastu seisnuil oli juba väljakujunenud käitumismuster. See kordas 1990. aasta märtsis üleminekuperioodi ja uue riikliku sümboolika mittetoetamist. Kuid need ligi veerandsada mitte-eestlasest saadikut, kes Eesti Vabariigi sünni otsustasid kõrvalt vaadata, ei moodusta siiski üht terviklikku musta auku. Mõtteinnet annab mitte ainult sõjaväelasest luurejuhi Sergei Volkovi poolt teabe vahendamine Ülo Nugisele. Jaak Alliku tähelepaneku kohaselt oli “enamik venekeelseid saadikuid (ohvitseridega eesotsas) parlamentaarse demokraatia kaitsel, kui venekeelne lumpen 15. mail 1990. aastal ründas Toompead” (Allik, lk 118).

Mõistetakse, et minevikuski eri leeridesse kuulunud lugejaile võivad mälestustes mõned faktid ja hinnangud meeldida vähem, teised enam. Ajaloolase vaatenurgast on nende mingisse paremusjärjekorda või isegi nn õigemate järjestusse seadmine üsna sisutu tegevus. Mälestusjutustuste žanris pole õigesti või valesti arvamist (kui ei moonutata või ignoreerita üldtuntud tõsiasju), pole õigesti mäletamise narratiivi monopoli. Uus teadmine tekib mitte ainult jagatud faktiteabest, vaid eelkõige faktide/möödaniku isikupärasest mõtestamisest. Meenutaja tõe väärtus on enamasti kui teada faktide mõtestaja väärtus. Mõtestajal on õigus oma mälu usaldada, hinnangud, seostused, mällujäänud seikade väärtustamine jms on aga mäletaja jutustaja täielik voli. See, kuidas ja mida meenutaja rõhutab, pole nn müra tunnetuse teel, vaid on uurijatele väärtuslik interpreteerimise objekt ja täiendav teabeallikas möödaniku kohta. Hinnangu mälestustele annavad tegelikult aegade jooksul ajaloolased, neid mälupilte uurimispraktikas kasutades või mitte kasutades, see tähendab meenutuste väärtust kujundades, neile kaalu andes (ajaloolased võivad mälestused ka kahtluse alla panna, see tähendab nende väärtuse tühistada). Selle raamatu väärtuse mõõtmine aegade kaalul seisab seega veel ees. Võtkem siinkirjutatut üksnes ühe muljena, aga ka näitena, mida sellest koguteosest avastada annab.

Ülemnõukogu lugu ja ajaloo kirjutamine

Ajalugu ilma allikateta kirjutada ei saa. Osa võimalikest allikaist saame pärandiks minevikult nn evidentsidena (dokumendid, kirjad jne). Teine osa allikatest tekib ainult sihipärase pingutuste tulemusena. Mälestuste kogumine ja korrastamine on üks minevikult päritud ajalooallikate täiendamise viise. Nimetatud koguteos täidabki (kui otsustada kirjapandu kaalu alusel) tõsisest vaakumist või veelgi enam, see on mitmeti isegi protest Ülemnõukogu tegevuse vähemalt küsitava, aga kohati selgelt mitteametlikult valgustamise vastu.

Jätakuvalt tehakse, nagu sedastab Arvo Junti, “katseid tollase Ülemnõukogu tähendust ja rolli olematuks teha ning naeruvääristada” (Junti, lk 98). Ülemnõukogu tegevuse vildakagi valgustamise põhjuste hindamisel lähevad aga arvamused lahku. Indrek Toome arvates on probleemid eelkõige kognitiivsed. Negatiivne suhtumine johtub tõigast, et “tänapäevase põlvkonna mitmel ajaloolasel ja uurijal puudub sageli selge arusaam Nõukogude Liidu totalitaarse võimuorganisatsiooni toimimisest” (Toome, lk 133). Arno Almanni ja Arnold Rüütli arutlustes kumab läbi juba osundus tahtlikulegi tegevusele, soovile mitte aru saada sellest, millistes oludes tegutseti ja milliste probleemide ees seisti. Eriti rafineeritult peidetakse Ülemnõukogu rolli näiteks konstateeringuga, et iseseisvuse olla “taastanud rahvas” (Rüütel, Almann, lk 20). Autorid leiavad, et konkreetsed teod viisid ellu ikka Eesti

iseseisvuse taastamise eest võidelnud institutsioonid. Eesti tulevik oleks rahva taatele vaatamata võinud kujuneda hoopis teistsuguseks, kui Ülemnõukogu koosseis oluks teine või kui 20. augustil poleks otsustavust üles näidatud. Sama meelt on ka Ülo Nugis. "Ükski teine institutsioon või rahvaliidumine poleks saanud Eesti iseseisvust taastada ja teda Nõukogude Liidu riigivõimu alt rahumeelselt ning verevalamiseta välja tuua." (Nugis, lk 61.)

Kompromissitu radikaalrahvusliku mõttelaadi esindaja Ülemnõukogus Johannes Kass peab vajalikuks oma meenutused (ilmselt kirja pandud juba 1992. aastal) lõpetada järgmise ajalookäsitluse korrigeerimise sooviga: "Kui Eesti Kongressi saadik ütlen: suur tänu Eesti Kongressile eesmärgi sõnastamise eest Eesti riikluse taastamisel. Kuid ärge pidage end Eesti iseseisvuse tegelikuks taastajaks, nagu välismaal levivatest brošüüridest lugeda on. Lõviosa koormast ja vastutusest kandis aastatel 1990–92 Toompeal tegutsenud Ülemnõukogu." (Kass, lk 170.)

Mitmed Ülemnõukogu liikmed aga leiavad, et probleem pole pelgas eksiarvamuses, vaid nende vastu on ammusid poliitilised vastused juba pikemat aega arendanud laimukampaaniat. "Masendav, ikka enam hakkab meie poolt taas iseseisvaks kuulutatud Eesti Vabariigis ilmuma trükiseid, millest tuleb välja, et kui poleks olnud Kelamit ja Rumessenit, Lauristini ja Hännit, siis poleks Eestimaal mitte midagi toimunudki, ja meie, Ülemnõukogu ülejäänud liikmed, tegime suures saalis ainult puuksu ..." (Lippmaa, lk 226.) Sama teemat läbivalt kogu oma avaldatud mälu pildi ulatuses arendanud Heinz Valgu teksti tunneb selle kordumatus emotsionaalsuses ära ka autorit vaatamata. "Tänaseks on endiste eestikomiteelaste massiivne propaganda ja häbitu vale, mis kestab muide edasi, viinud selleni, et võib-olla pole kaugel see aeg, kui Riigikogu otsusega kuulutatakse Eesti iseseisvuse poolt hääletanud ülemnõukogulased riiklikeks kurjategijateks, jättes sellest nimistust loomulikult välja need "tublid isamaalased", kes Ülemnõukogu kuritegu vältida püüdsid." (Valk, lk 192.) Arvo Sirendi pühendab terveid lehekülgi oma kaasvõitlejate halvustamise propagandistliku mehhanismi avamisele, võttes selle kokku järgmiselt: "Nii tõeline kui näiline edu päädis hinnangutes sügavalt naivistliku mustvalge maailmakäsitlusega – kõik, mis läks korda, see oli meie teene, kõik mis ebaõnnestus, oli kellegi teise süü. Vastasseis siseriigis sai aluseks jaotusele edumeelseteks ja tagurlikeks, uuteks ja endisteks, sinimustvalgeteks ja punasteks (roosadeks), lõpuks valgeteks ja mustadeks. Kes pole meiega, need on meie vastu. Viimastest lubati Lenini eeskujul plats puhtaks teha ..." (Sirendi, lk 612.)

Et 20. Augusti Klubi teekaaslastel on olnud pikk tee käia lihtsagi tunnustamiseni, sellele viitab meie riikluse taastamise suurpäeva, 20. augusti tähistamise või üldse tunnustamise keerukas (aja)lugu. Konsensusele jõudmine suursündmuse ja selle osaliste väärkuse kaitsmisel on olnud uskumatult vaevaline ja häbiväärselt kõnekas. 1998. aastal saavutati, et taasiseseisvumispäeva tähistati riiklikult, ning alles 2000. aastal kogunes 20. Augusti Klubi (see tähendab Eesti Vabariigi taastajad) pidulikult Riigikogu juhatuse loal (!) Toompea Valges saalis. Millised poleks ka sedalaadi asjade käigu selgitused, on kirjeldatu teravas kontrastis meie saatusekaaslaste ja samuti 1991. aasta augustil oma riigi iseseisvuse taastanud saadikute staatusega Lätis. Leedust ei maksa üldse kõnelda. Hinnangute argumenteerimisest, nende emotsionaalsest tonaalsusest ja sõnakasutusest hoolimata

osutavad läbivad motiivid, et see raamat peaks olema signaal ajaloolastele. Näib, et aeg on küps anda riigi taastajate tööle akadeemiline hinnang!

Käesolev juubeliaasta näib osutavat, et on tekkimas suundumus politikaanlusele lõpuks kriips alla tõmmata. Suhtumise muutumise taust on aga ilmselt ajaloo väärtustamise väline, nii nagu oli seda ka mälu poliitikaga manipuleerimine. Nimelt on nende inimeste hulk, kelle poliitilist kapitali 20. augusti esiletõstmise ja koos sellega Ülemnõukogu tegevuse väärtustamine võiks suurendada, juba piisavalt väike.

Ülemnõukogu ja Eesti Kongress

Keskseid teemasid on üsna heterogeensest materjalist päris raske koondada. Kuid üks läbiv ja samas võtmeteema on lähiajaloo üsna dramaatilised ja põletikulised Eesti Kongressi (Komitee) ja Ülemnõukogu suhted. Enamik selle raamatu kaastöölised, kes olid mõlema institutsiooniga süvakokkupuutes, ei saa sellest lõigust oma eluloos plahvatamata üle ega ümber. Tõsi ta on: tegemist on Eesti lähiajaloo keskse draamaga, mõnede jaoks ilmselt kestva traumaga või traumajärgse seisundiga. Eesti saatusele oleks nii mõnegi vastasseisu teistsugune lahend võinud olla hukatuslik.

Seni on Eesti Komitee vaatenurgast nende aegade ning Eesti Komitee ja Ülemnõukogu suhete meenutajad ja sellest kirjutajad jätnud mulje, et okupatsiooniorganisse valitud saadikud lihtsalt ajasid oma ("kolmanda vabariigi") joont või valdavalt tahtsid Eesti Komitee põhja lasta. Mispidi raamatut ka kätte ei võta, ei saa lahti muljest, et ega Eesti kodanikkonna esindajad nendega koostööd just ülearu kergeks ei teinud. "Teretulnud me neil [Eesti Komitee] istumistel just ei olnud, igatahes enamust meist kindlasti mitte. Rahvarinnet esindasid 21 ülemnõukogulase hulgas koguni 16 inimest ja Rahvarinne oli Eesti Komitees niisugune sõna, mida mõni sai suhu võtta ainult väga suure vihaga. Kui Toompealt kord istungi lõppedes asutasime üheskoos koosolekule minema, küsis Enn Leisson: *Kas läheme ja laseme Eesti Komitees jälle näo korralikult täis sõimata?* Tõepoolest, ikka väga harva möödus mõni koosolek nii, et Ülemnõukogu millegi eest ei tänitatud." (Järlik, lk 433–434.)

Eriti halb õnn oli juristil ja väga leebel inimesel Jüri Rätsepal. "Ega ei ole just kerge meenutada kallite kaaskodanike süsteemivabalt pealkirjastatud ja tihti luululistele alustele upitatud hinnanguid Ülemnõukogu mõnegi seniajani kehtiva õigusakti kohta, kus heal juhul avastati selle akti "õigustühisus", halvemal juhul aga selles kajastuv "rahvuslik reetmine". Ühele Eesti Komitee koosolekule Kirjanike Maja musta laega saalis jõudsin muude kohustuste tõttu hilinemisega, aga just väga õnnetul hetkel. Mu häbelike sisenemisiigutuste ajal oli saali esiridade vahel püsti enda mingi teema kallal maruvihaseks kõnelnud kolleeg Avo Kiir, kellest teadsin, et ta on lisaku koguduse õpetaja. Ta just hõikas minu jaoks ootamatu üldhinnangu: *Need kommunistid ja rahvarindelased on kõik ühesugused nārukaelad.* See jutlus ei olnud minu kõrvadele ja ma sulgesin ukse väljastpoolt, arvatavasti häälekalt." (Rätsep, lk 74.) Jüri Rätsepal jätkus ka edaspidiseks paksu nahka, et komitee tööst osa võtta. Paljud aga panid selle kontori ukse enda järel jäädavalt kinni.

Jaan Lippmaa koondab ligi kahe aasta kogemuste loetelu üldnimetuse alla "Eesti Komitee iiveldamapanev sõda Ülemnõukogu vastu" (Lippmaa, lk 225). Vello Pohla kogu panus

käesolevasse koguteosesse ongi peakirja all “Kahe rinde kodusõda ja Eesti Vabariigi Ülemnõukogu”. Pohla analüüs keskendub argumentidele toetamaks väidet, et “Eesti Ülemnõukogu täitis täiel määral Taastava Kogu ülesandeid” (Pohla, lk 198). Jüri Rätsep annab huvitava tunnistuse selle kohta, kuidas Edgar Savisaar, kelle eemalolekut väga pahaks pandi, Eesti Komitee tööst kõrvale jäi. Mitu tundi “pahupidi pööratud poliitpäeva stiilis”, nagu Rätsep seda tajus, kulgenud istungilt oma lahkumist selle vaheajal põhjendas Savisaar talle nii: “*Jüri, kui sind siin see jama huvitab, istu edasi!* Teadsin oma muude kohalolekute tõttu, millise kärsituvõitu tempoga kulgesid nondel aegadel Savisaare enda korraldatud kohtumised ja nõupidamised ning kui tihedalt ta neid oma klassesse reastas. Enne ega pärast seda ta Eesti Komitee juhatuse koosolekutel ei käinud. Neile, kes tolleaegse Valitsuse töögraafikute pingega kursis olid, ei tundunud ühest vähemviljakast kriitikale orienteeritud mõtisklemiskohast loobumine üldse kuigi ebaloomulik.” (Rätsep, lk 75.)

Ka väljaspool komiteed tehti Ülemnõukogu töö üsna keerukaks. Tõnis Mets meenutab, kuidas Moskva survele toimunud majanduse allakäigu tõttu rahva rahulolematuse kasvu ära kasutades sagesid tagasiastumise nõudmistega komiteelaste rünnakud Ülemnõukogu vastu. “Komiteelased Kelam ja Vill korraldasid häbi tundmata Toompea lossi ees vilekoore, lõuates: *Reeturid, reeturid, välja, välja!* Ja niimoodi väsimatult täna, homme ja mitu nädalat jutti.” (Mets, lk 127.) Pole õige arvata, nagu sellest vahel mulje jäetakse, et suhete teravnemise aluseks oli vaid maailmavaateline või taktikaline erinevus poliitika tegemise viisidest. Isegi tõsine radikaalrahvuslane Johannes Kass, kes andis Ülemnõukogule nõu okupatsiooni eest kogu vene rahvas vastutavaks teha, leiab: “Komitee juhtkond eesotsas Kelamiga hindas Eesti Kongressi võimalusi üle, nad ei olnud läbinägelikud reaalspoliitikas Venemaaga. Vaadati Lääne poole ja loodeti nende abile. Selle asemel, et olla Eesti kodanike suurühendusena toeks Ülemnõukogule, oldi sellega egoistlikult (et mitte öelda rumalalt) vastasseisus.” (Kass, lk 168.) Kui maailmavaade ei etendanudki vastasseisu põhjana otsustavat rolli, siis tekib küsimus: milles asi? Nagu mitmed ülemnõukogulased (Nugis, Rätsep, Hainsalu, Pohla jt) oma tähelepanekute kohaselt otse osutavad, oli selleks põlev soov vahendeid valimata võimu juurde pääseda.

Raamatu üks varjatud või koguni avalik agenda ongi nn kaitsekõned või õigustuskõned Ülemnõukogu olemasolule üldse või tegevustaktikale. Tõsi, ka taktikalised kompromissid peidavad endas alati eesmärkide ohustamise riski, see on poliitikategemise tõsiasju. Kuid veelgi kaalukam on raskete valikute puhul üks teine argument: absoluutselt ebasümmeetrilistes võimuhetes võib edu loota ainult kõiki võimalusi maksimaalselt ära kasutades. Ülemnõukogu taktikat võiks politoloogia keeles just nii kokku võtta.

Ülemnõukogu saadikute tagasivaates

Ülemnõukokku kandideerimine oli olnud enamikule Toompeale siirdunuist, tihti juba endale enam tegutsemisruumi ja –vabadust pakkuvast maailmas koha leidnuile, rohkem või vähem dramaatiline, aga sisemiselt kohustav valik. “Paljud meist põletasid enda järel kõik sillad, sest me uskusime, et kui meil ei õnnestu vabadust veel koju tuua, toome selle kodule ometi palju lähemale,” on tollased valikud kokku võtnud raamatu koostajaid Rein Järlik (Järlik, lk 467). Oma kodukohast (näiteks Pärnust) alustati esmaspäeviti teekonda liinibussiga ja nii

mõnelgi oli palk eelmisest töökohast saadud keskmise ametniku palgast väiksem (Kõo, lk 311). 20. august seadis aga hoopis teised valikud. “Linnaliinil sõit viis piki Mai tänavat otse koduakende alt mööda ja sealtsamast sain ma ka nonde aegade esimese, alatiseks meelde jääva emotsiooni: tütar Karin seisis köögiakna juures ja lehvitas mulle lahkumiseks järele.” (Kõo, lk 311.) “Aga mina ise, seal bussis seismas ja tugitorust ühe käega kinni hoides, teisega vastu lehvitamas – mida mõtlesin mina? [...] Arvan, et ma eriti ei eksi, kui mahutan kõik toonased mõtted ühte lühikesse lausesse, mis võiks välja näha umbes nii: *Ei tea, kas ma veel kunagi siia tagasi saan?*” (Kõo, lk 312.)

Jah, kogu Eesti vabanemistee oleks võinud minna hoopis valusamalt ja võimalik, et kulgeda põhimõtteliselt hoopis teisiti. Selles, et see just nii (ohvriteta) läks, on tollaste saadikute teened aegumatud. Kuid meil, Eestil ja teistel Baltimaade rahvastel, oli seekord tohutult õnne. Just selle perspektiivi, impeeriumi varingu esilekutsumise edukuse kõrvalejätmine annab nn tõeliste vabaduse toojate oreoli neile, kes kinnitavad, et Eesti vabanemine oli vältimatu ja sõltus peamiselt sellest, kui kõva häälega seda Läänes nõuda.

Dramaatiliste augustipäevade kirjeldused vääriskid eraldi analüüsi. Mõnel saadikul läks ärevusest kõht lahti, mõnda haarasid ikkagi sisemised kõhklused: iseseisvuse taastamisele aluse pannud dokumentidele kogunesid allkirjad ootamatult visalt. Õige mitmed osalised meenutavad (nimesid delikaatselt nimetamata) endagi rahvuskaslastest tuttavaid, kes 20. augusti hommikul, punalipp käes, olid juba rutanud maantee äärde tankette tervitama või siis hiilisin parteikomiteesse, et kaotatud võim tagasi võtta. 20. augusti õhtul vormistas Ülemnõukogu aga oma raskete pingutuste väärilise dokumendi.

Ülemnõukogu juhatanud Ülo Nugise mõnest repliigist jääb küll vahel mulje, et parema meelega oleks ta ehk isegi Eesti Kongressi või Komitee tööd juhtinud, aga Ülemnõukogu tööd hindab ta kõrgelt. “Tagantjärele tundub endalegi, et nende kahe ja poole aasta jooksul, mis meile anti, tegime me ära vist kõik, mida üldse oli võimalik teha.” (Nugis, lk 61.) Täpselt sama meelt on Johannes Kass (Kass, lk 169) ja nii või teisiti kõik selles raamatus tagasivaate teinud Ülemnõukogu liikmed. Vello Pohla formuleerib koguni, et “Eesti Ülemnõukogu täitis täiel määral Taastava Kogu ülesandeid” (Pohla, lk 198).

Erinevalt paljudest uustulnukatest märkab mitmete ametite karastusega Indrek Toome, et iseseisvuse taastanud kogu tööd kahjustas liigne Läänele panustamine. “Huvitav oli jälgida Toompeale valitud seltskonda. Tekkis tunne, et oma “tööpäevade” sisustamiseks pole paljudel rahvasaadikutel Eestit ega selle pinnal toimuvat vaja. Seda asendas väga kõrge enesehinnang ja tühipaljas targutamine. Tasapisi hakkasid siiski kogemused tulema, ka koostöö hakkas laabuma ja Ülemnõukogu juhataja Ülo Nugise karmikäelisel juhtimisel tehti viimases Ülemnõukogus lõppkokkuvõttes minu arvates tööd hindele *hea*.” (Toome, lk 152.) Kuidas Ülemnõukogu töö rakendus ja kuidas aegamööda vormusid arusaamad sellest, kui oluliselt mõjutavad töökorralduse tehnilised alusreeglid ka poliitilist tulemit, annab väga hea ülevaate Küllö Arjakas mälestuslisanduses “Iga amet tahab õppimist” (Arjakas, lk 245–280).

Tänapäeva noorele lugejale, keda on harjutatud nn kolhoosiesimeeste toimetamisi (kolm majandijuhti on ka oma meenutused selles raamatus kirja pannud), kõike nõukogudega

seotut jms üksnes mustades värvides nägema, jääb arvatavasti arusaamatuks, et Ülemnõukogu poliitiline kultuur ja vist ka sisemine haritus üldse võis tunduda (ehk oligi) mitmeti kõrgem kui 1992. aastal valitud Eesti Vabariigi kodanike esinduskogul. "Kui veel tagasi vaadata, puudus Ülemnõukogu töös ka järgnevas Riigikogus normiks tehtud enamuse ülerullimine vähemusest, opositsiooni blokeerimine ning vähemuse enesekehtestamise ning -kaitse kiuslik, pahatahtlik halvustamine kuni personaalsete rünnakuteni." (Junti, lk 107.) Jaak Allik leiab koguni, et "kuigi meie seisukohad ja eesmärgid olid kohati diametraalselt vastupidised, ei mäleta ma Ülemnõukogu tegevuse päevilt isiklikku vaenu eesti- ja venekeelsete saadikute vahel. Igatahes mitte sellist, mida ma olen pidanud Toompeal korduvalt kogema neil aastail, kui saalis olid ainult eestikeelsed rahvaesindajad" (Allik, lk 118-119). Jah, nüüd jõudsid arvukalt Toompea saali ka need, kes enne olid olnud sõnakad Kirjanike Maja saalis.

Kõrvuti vaenulikkuse avaldustega läks käima "raudsel käel juhitud teerull, enesekindlaid, kuigi tihti mitte just kõige argumenteeritumaid otsustusi idandati komisjonidele üllatusekski tagatoas" (Rätsep, lk 94). Võib arvata, et lisaks kõigele muule pehmendab mõningaid mälestuste tonaalsusi ka ajastu kontekst, mis muudab väikesed asjad või väiklased asjaolud väiksemateks ja suuremad asjad nende tõelist tähtsust väärivateks. Aga see oli aeg, kui ühises hädas veel selgi kokku pandi. "Aga kui ma kõigile Toompea-aastatele tagasi mõtlen, oli kõige ilusam aeg siiski Ülemnõukogus oldud aeg. Kuigi juhtus kõike, kuigi meeldiva kõrval oli ka ebameeldivat, olid need kaks ja pool aastat minu jaoks nagu VABADUSE LAUL, mis alatiseks hinge helisema jääb," võtab Rein Järlik kokku erakordsed aastad, mis andsid talle tänuväärset jõudu olla ka selle raamatu kokkupanijaid (Järlik, lk 472).

Viidatud järgmistele raamatutele "Mitme tule vahel" avaldatud meenutustele:

Jaak Allik. Eeltöö ja tulemused, lk 111-120.

Küllo Arjakas. Iga amet tahab õppimist, lk 245-280.

Arvo Junti. Me olime valmis taas riigiks saama, lk 97-110.

Rein Järlik. Pöördeline aeg isiklikus vaatenurgas, lk 351-472.

Johannes Kass. Johannese võitlused, lk 163-170.

Ahti Kõo. Kuidas ma Toompeale jõudsin, lk 305-316.

Jaan Lippmaa. Kaks päeva poliitilises udus, lk 223-226.

Tõnis Mets. Rännak läbi vaevamägede maa, lk 121-130.

Vello Pohla. Kahe rinde kodusõda ja Eesti Vabariigi Ülemnõukogu, lk 193-204.

Ülo Nugis. Parlamentarismi kiirkursus, lk 39-62.

Jüri Rätsep. Olime omariikluse usku, lk 63–96.

Arnold Rüütel, Arno Almann. Tähiseid ja karisid Eesti iseseisvuse taastamise teel, lk 9–38.

Arvo Sirendi. Tõde ja vabadus, demokraatia ja progress, lk 605–622.

Indrek Toome. Ei saanud ajale jalgu jääda, lk 131–162.

Heinz Valk. Kerge algus, vaevarohke lõpp, lk 171–192.